

MILENKO KREŠIĆ, *Vrijeme lomova: katolici jugoistočne Hercegovine od 10. do početka 17. stoljeća*, Katolički bogoslovni fakultet - Glas Koncila, Sarajevo - Zagreb, 2017., str. 263.

U zajedničkom izdanju Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Sarajevu i Glasa Koncila iz Zagreba tiskana je knjiga Milenka Krešića s gore navedenim naslovom. Knjiga započinje sadržajem i kratkim predgovorom u kojemu autor objašnjava različita značenja riječi lom i primjenu tih značenja na katolike jugoistočne Hercegovine u razdoblju od 10. do početka 17. stoljeća, gdje su vjerski, kulturni i civilizacijski utjecaji odredili sudbinu stanovništva na spomenutom prostoru. Kao osnova za izradu knjige poslužila je autorova doktorska disertacija *Odnosi katolika jugoistočne Hercegovine s muslimanima i pravoslavnima u vrijeme osmanske vladavine. Od osmanskog zauzeća do Bečkog kongresa (1482.-1815.)* obranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2008. godine. U predgovoru se nalaze i zahvale recenzentima te daje kratak prikaz teme po poglavljima nakon čega slijedi obrada naslovljene teme u šest poglavlja, zaključak, popis izvora i literature, sažetak na hrvatskom i engleskom jeziku, kazalo osobnih imena, te kazalo zemljopisnih pojmova. Knjiga je obogaćena i slikovnim prikazima različitih dokumenata, natpisa, te prikaza crkvene arhitekture.

U prvom i ujedno najopširnijem poglavlju naslova *Vjerske prilike u jugoistočnoj Hercegovini u srednjem vijeku* (str. 13-77) autor obrađuje vjerske prilike na humsko-trebinjskom području od 10. do početka 15. stoljeća. Spomenuti je prostor do početka 20-ih godina 13. stoljeća bio pod jurisdikcijom Rimske Crkve i pastoralnom skrbi trojice biskupa: stonskoga, trebinjskoga i dubrovačkoga. Na početku poglavlja autor na temelju analize ranijih istraživanja i izvora daje prikaz prilika u Stonskoj i Trebinjskoj biskupiji te njihovim biskupima do pred kraj 12. stoljeća. Zbog neposredne blizine Istoka, odnosno Bizanta, dolazilo je do miješanja zapadnoga i istočnoga obreda dok je bogoslužni jezik bio staroslavenski. Osnutkom Srpske arhiepiskopije 20-ih godina 13. stoljeća osnovane su nove eparhije. Jedna od njih bila je i Humska eparhija čime se pojačao i utjecaj Istočne Crkve na prostoru Stonske biskupije koja je ušla u sastav Srpske arhiepiskopije. Analizirajući izvore autor

zaključuje da osnutak Humske eparhije, što su ga omogućile povoljne političke i crkvene prilike, nije doveo do većih poremećaja u vjerskom, odnosno crkvenom pogledu jer se tada još nije osjećala velika napetost među Crkvama. Početkom 14. stoljeća, kada su Humom ovladali katolički Šubići, dolazi do prvih sukoba sa srpskim kraljem Milutinom, koji je tada vladao trebinjskim krajem. Izvori 80-ih godina 13. stoljeća bilježe prisutnost katoličkoga stonskog biskupa na humskom području, dok se prisutnost zahumskoga pravoslavnog biskupa umanjuje da bi 30-ih godina 14. stoljeća i sama Humska eparhija bila ukinuta. Od početka 14. stoljeća utjecaj srpskih kraljeva na Humsku zemlju, kao i na Ston i Rat, bio je neznatan. Analizirajući u literaturi često navođenje postojanja raskolnika i heretika u Stonu i Ratu, autor neosporno dokazuje da na poluotoku u to vrijeme nema nikakva spomena o pravoslavnima. Slijedi prikaz prilika u Trebinjskoj oblasti kojom od 1186. do 1368. vladaju srpski kraljevi. U prvo vrijeme njihova vladanja nije bilo nikakvih vjerskih poremećaja, u prvom redu zbog jedinstva srpskih kraljeva s Katoličkom crkvom. U drugoj polovici 13. stoljeća kod srpskih vladara na spomenutom prostoru još nije postojala vjerska opredijeljenost za Zapadnu i Istočnu Crkvu. Autor navedeno potkrepljuje činjenicama da su kraljica Jelena i njezini sinovi Dragutin i Milutin na područjima svojih vladanja gradili ili obnavljali jednako i katoličke i pravoslavne crkve, kao i samostane/manastire. Nakon smrti kraljice Jelene 1314., te smrti njezina sina kralja Dragutina 1316. vjerske prilike se počinju mijenjati. Vjerojatno su ratovi koje je kralj Milutin vodio sa susjednim kršćanskim vladarima oko posjeda njegova brata Dragutina doveli do promjena u odnosu prema katolicima na njegovu području, jer upravo u to vrijeme dolazi do prvih progona i nasilnog prevođenja katolika na pravoslavlje. Situacija nije bila ništa bolja ni u vrijeme cara Dušana, što potvrđuju i četiri članka njegova zakonika iz 1349. godine u kojima piše protiv "latinske hereze". Dolaskom Balšića na trebinjsko područje 70-ih godina 14. stoljeća situacija za katolike se popravlja jer novi gospodari pristupaju jedinstvu s Katoličkom crkvom. U završnom dijelu poglavlja dat je pregled crkvenih prilika na humsko-trebinjskom području u vrijeme bosanskih vladara u sklopu kojega se autor osvrće na najznačajnije humske velikaše i njihove posjede te izgradnju franjevačkih samostana. Također ističe da na humskom području u vrijeme bosanskoga bana Stjepana II. Kotromanića, koji je bio podložnik ugarsko-hrvatskoga kralja i sklon franjevcima, nije dolazilo do promjena u vjerskom opredjeljenju. U vrijeme vladavine kralja Tvrtka I., koji je ovladao i trebinjskim krajem, nastale su povoljne okolnosti za djelovanje Katoličke crkve i na tom području.

Međutim, razdoblje njegove vladavine je i vrijeme intenzivnoga naseljavanja vlaških skupina iz Raške i istočnih zemalja, što će dovesti do širenja pravoslavlja na humskom području. Na samom kraju poglavlja dat je kratak osvrt na *bosanske i humske krstjane* na humsko-trebinjskom području.

U drugom poglavlju pod naslovom *Osmansko osvajanje jugoistočne Hercegovine* (str. 79-99), autor navodi tri faze u preko sto godina dugom osvajanju Hercegovine. Prvo razdoblje koje je započelo prvim akindžijskim provalama 1386. i trajalo do početka 15. stoljeća karakteriziraju akindžijske provale i pustošenja koja su za cilj imala slabljenje gospodarske snage protivnika, kao i izazivanja straha i nesigurnosti kod stanovništva. U drugom razdoblju početkom 15. stoljeća dolazi do zaokreta u odnosima humskih velikaša prema Osmanlijama. To je razdoblje kada Osmanlije na pozive humsko-trebinjske vlastele rješavaju njihove međusobne razmirice i od protivnika i neprijatelja postaju saveznici. Osmansko prisustvo i djelovanje usko je povezano s politikom u to vrijeme najznačajnijega humskog velikaša Stjepana Vukčića Kosače, koji 1435. poziva u pomoć Osmanlije kako bi učvrstio vlast na svojim naslijeđenim posjedima te se lakše suprotstavio neprijateljski raspoloženim susjedima. U trećoj, završnoj fazi osvajanja Hercegovine sredinom 15. stoljeća dolazi do zaokreta i u politici sada već hercega Stjepana, kada se on okreće kršćanskim vladarima tražeći od njih savezništvo. Takav će postupak izazvati Osmanlije na nove napade i pustošenja Hercegovina teritorija. Donoseći tijekom osmanskoga osvajanja jugoistočne Hercegovine, autor se posebno osvrće na osvajanje Počitelja 1471., Novoga 1481. te utvrde Koš na Posrednici čijim je padom 1491. i posljednji branjeni komad Hercegovina teritorija bio izgubljen. Nakon toga autor prelazi na posljedice osmanskih osvajanja, gdje se osvrće na bježanje stanovništva u susjedne zemlje, u prvom redu u Dubrovačku Republiku, mletačke posjede u Boki kotorskoj i Dalmaciji te Apuliju. Kratak osvrt dat je na još uvijek nedovoljno proučeno pitanje deportacija stanovništva u unutrašnjost Osmanskoga Carstva, te trgovinu robljem. Sve navedeno utjecalo je na depopulaciju Hercegovine, stoga i ne čudi što prvi osmanski popisi bilježe velik broj pustih i polupustih sela. U isto vrijeme dolazi do velikoga povećanja broja stanovnika u Dubrovačkoj Republici iz čega autor zaključuje da je za to zaslužan upravo priljev izbjeglica s prostora jugoistočne Hercegovine.

Treće poglavlje *Prvo stoljeće života pod "islamskim polumjesecom" - od osmanskog zauzeća do Žitvanskog mira 1606.* (str. 101-123) obra-

đu je prilike u vrijeme mletačko-osmanskih sukoba kada je opasnost od mletačkih napada prijetila i Hercegovini, što je dodatno unosilo nesigurnost i nemir među stanovništvom. Obrađujući spomenutu tematiku autor daje kratak osvrt na razdoblje vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca i njegovih nasljednika. Ratovi i stalni granični sukobi između Osmanskoga Carstva i kršćanskih sila neizravno su se osjećali i na hercegovačkome području. Osim toga stanovništvo je bilo izloženo i uskočkim upadima, čije je prvo djelovanje na prostoru jugoistočne Hercegovine zabilježeno još krajem 15. stoljeća. Njihovi upadi nastaviti će se kroz cijelo 16. stoljeće, a najčešće su ih pratili mletačko-osmanski sukobi, iako su se oni nerijetko događali i izvan tih sukoba. S osmanske pak strane narod je bio izložen razbojstvu i hajdučiji koji su najčešće bili odgovor na uskočke upade i pljačke, ali su razbojnici nerijetko djelovali i zbog čisto materijalne koristi. Česte pojave gladi dodatno su otežavale život na prostoru jugoistočne Hercegovine. U nastavku autor prvo daje opći prikaz o osmanskome državnom uređenju donoseći strukturu osmanske vlasti u pokrajinama i glavne nositelje vlasti, nakon čega slijedi osvrt na administrativno uređenje jugoistočne Hercegovine u okviru Hercegovačkoga sandžaka osnovanoga 1470. godine.

Katolici jugoistočne Hercegovine od pada pod osmansku vlast do početka 17. stoljeća (str. 125-146) naslov je četvrtog poglavlja u kojemu autor obrađuje crkvene prilike i pastoralnu djelatnost. Osmanska su osvajanja osim populacijske napravila i crkvenu pustoš, budući da je srednjovjekovna crkvena struktura u potpunosti bila uništena. Za srednjovjekovnu Tribuniju se zna da je i dalje pripadala pod jurisdikciju trebinjsko-mrkanskih biskupa koji su stolovali u Dubrovniku, dok se to za prostor stare Stonske biskupije u Humskoj zemlji ne može sa sigurnošću ustvrditi. Autor pretpostavlja da je i Stonska biskupija pripadala jurisdikciji trebinjskih biskupa ili dubrovačkih nadbiskupa. U nastavku slijedi popis trebinjsko-mrkanskih biskupa i njihov odnos prema povjerenoj im biskupiji, te uvjetima u kojima su morali djelovati. Brigu o vjernicima vodili su domaći svećenici, ali kako je vrijeme odmicalo, a broj svećenika se sve više smanjivao, brigu o vjernicima preuzimaju franjevci iz obližnjih dubrovačkih samostana i dubrovački svećenici. Na kraju poglavlja autor donosi svjedočanstva o broju i prisutnosti katolika iz kojih proizlazi da su katolici imali većinu na područjima uz dubrovačku granicu, posebno u Popovu i Zažablju. Oslanjajući se na izvore autor navodi da je u prvim godinama osmanske vladavine katolika bilo zabilježeno, iako u manjem broju, sve do Blagaja i Gacka.

Peto poglavlje nosi naslov *Odnosi osmanskih vlasti prema katolicima i prelasci katolika na islam* (str. 147-183) u sklopu kojega se autor bavi općim načelima prema kojima su se nemuslimani morali ponašati u islamskoj državi kakva je bila Osmanska država. Za nemuslimane u Carstvu, pa tako i za katolike jugoistočne Hercegovine, vrijedile su odredbe o zimijama prema kojima nemuslimani nisu smjeli učiniti ništa na štetu islama. Zauzvrat osmanska je država bila obvezna štiti njihov život i imovinu te dopustiti slobodu vjere. U nastavku autor razmatra položaj pojedinih vjerskih zajednica i porezna opterećenja dok je poseban prostor posvećen odnosu osmanskih vlasti prema katolicima na prostoru jugoistočne Hercegovine. Iz iznesenoga teksta razvidno je da je odnos osmanskih vlasti prema kršćanima u razdobljima mira bio tolerantniji, dok je u vrijeme ratova prelazio u izravno nasilje. Prijelazi na islam još su jedna karakteristika toga vremena, a najintenzivniji prijelazi bili su sredinom 16. stoljeća. O tome autor iznosi činjenice i svjedočanstva, ali i uzroke i okolnosti koji su utjecali na prihvaćanje vjere osmanskih gospodara.

U šestom, završnom poglavlju pod naslovom *Srpska Pravoslavna Crkva i katolici jugoistočne Hercegovine* (str. 185-207) autor obrađuje uređenje Srpske Pravoslavne Crkve te odnos pravoslavne hijerarhije prema katolicima na prostoru jugoistočne Hercegovine. U prvom stoljeću osmanske vladavine Srpska Pravoslavna Crkva se sve više širi prema Zapadu, s čime je usko povezana i izgradnja pravoslavnih manastira. Tako se već početkom 16. stoljeća grade manastiri Tvrdoš i Zavala, a sredinom istoga stoljeća izgrađen je i manastir Žitomislići. Njihovu izgradnju kroz cijelo 16. stoljeće pratila je aktivna gradnja i obnova crkava. U odnosu srpskopravoslavne hijerarhije prema katolicima naglasak je stavljen na pokušaje podvrgavanja katolika pod pravoslavnu jurisdikciju koji su s promjenjivim uspjehom trajali od 1498., kada je zabilježen prvi takav pokušaj, pa sve do 1778. kada je na prostoru jugoistočne Hercegovine zabilježen posljednji pokušaj podvrgavanja. Autor se potom bavi prijelazima katolika na pravoslavlje i razlozima koji su do toga doveli. Zbog nedostatka vlastitih svećenika katolici su se obraćali pravoslavnom svećenstvu što će s vremenom dovesti do smanjenja broja katolika. To zorno pokazuju i biskupska izvješća s početka 17. stoljeća koje autor navodi, a iz kojih je vidljivo da su stanovnici mnogih sela djelomično ili u cijelosti prešli na pravoslavlje.

Ovdje predstavljena knjiga, autora Milenka Krešića, obrađuje tematiku koja u znanstvenim krugovima nije nova, ali u kojoj autor donosi

jedan novi pogled na položaj katolika na prostoru gdje su se kroza stoljeća smjenjivali kulturni, civilizacijski i vjerski utjecaji. Analizom izvora i odabrane stručne literature autor prikazuje surovu svakodnevicu katoličkoga življa obilježenu ratovima, gladi, vjerskim i poreznim pritiscima osmanskih vlasti i pravoslavne hijerarhije, pritom donoseći nova saznanja o određenim pitanjima te popravljajući i nadopunjujući ranije krivo iznesena mišljenja ili nedovoljno razjašnjena pitanja. Upravo je u tome vrijednost ovoga djela koje će zasigurno izazvati velik interes ne samo u znanstvenim krugovima nego i šire.

Dijana Pinjuh